

Ressenya de la ponència de Boris Cyrulnik¹: Resiliència i psicoanàlisi

Revista Catalana de Psicoanàlisi, Vol. XXXIV/2

Pilar Tardío²
Barcelona

Boris Cyrulnik, en la seva conferència sobre “Resiliència i psicoanàlisi”, va fer una àmplia exposició sobre la resiliència humana entesa com la capacitat per recuperar un desenvolupament normal després d’haver patit un trauma. L’autor va parlar de diferents treballs d’investigació per mostrar la importància de les primeres relacions objectals i de l’establiment del vincle segur, donat que ambdós són la base per al desenvolupament de la resiliència neuropsicològica humana. La seva perspectiva és pluridisciplinària i abraça des de la psicoanàlisi -amb la teoria de l’aferrament de Bowlby- a l’etologia, la psicologia, la sociologia, la biologia i l’art.

Paraules clau: resiliència, trauma, vincle segur, aferrament

1. Neuròleg, psiquiatra, psicoanalista i etòleg francès, és Director d’estudis de la Facultat de Ciències Humanes de la Universitat Sud-Toulon (VAR) i responsable de l’equip d’investigacions en etologia clínica de l’Hospital de Toulon.
E-mail: cyrulnik.boris@orange.fr

2. Psiquiatra, psicoanalista de la SEP-API. E-mail: pilartardio@hotmail.com

El 4 de novembre d'enguany van tenir lloc les XXXII Jornades de la Revista Catalana de Psicoanàlisi per reflexionar, en aquesta ocasió, sobre la resiliència. Amb el títol “Resiliència: vincles i soledat davant el patiment psíquic”, els conferencians convidats, Rosa Royo i Boris Cyrulnik, van abordar-la des de la perspectiva psicoanalítica. En aquest treball intentarem transmetre la comunicació de B. Cyrulnik “Resiliència i psicoanàlisi”, tot i les limitacions que aquesta tasca comporta.

B. Cyrulnik és autor d'una nombrosa obra amb la qual ha contribuït a difondre el significat de la resiliència humana. Llibres tan coneguts com *Les Vilains petits canards* (2001), *La résilience ou comment renaître de sa souffrance* (2004), *Le murmure des fantômes* (2005), *Sauve-toi, la vie t'appelle* (2012), *Les âmes blessées* (2014) *Super Héros* (2016), *Psychothérapie de Dieu* (2017), per citar-ne uns quants. Molts d'aquests llibres estan traduïts i editats en castellà per Gedisa ed. També s'ha publicat recentment en català *Diàlegs entre C. Capdevila i B. Cyrulnik*. L'autor és un exemple de superació d'unes circumstàncies molt dures. Nascut a França, fill d'una família jueva immigrant d'un país centreeuropeu, va perdre els pares durant el període d'ocupació alemanya en la Segona Guerra mundial, a causa de l'Holocaust, quan ell tenia 6 anys.

B. Cyrulnik comença dient que els conceptes neixen dins d'un context cultural. Així, doncs, per exemple, a l'antic Egipte i després també a Europa, durant molt de temps el patiment psíquic s'associava a “estar posseït” per algú que “havia llançat el mal d'ull o la mala sort”. Amb el desenvolupament de la neurologia, les ideologies racistes van relacionar el patiment psíquic amb la degeneració del cervell, “un cervell de mala qualitat”. D'aquí que ideologies com el nazisme van cercar en una biologia imaginària unes suposades característiques biològiques que donaven superioritat racial a uns humans per sobre dels altres. Amb sentir de l'humor i reduint-ho a l'absurd, Cyrulnik comenta l'arbitrarietat d'aquest criteri dient que es van equivocar, perquè no són “els blancs amb els ulls blaus els superiors, sinó els calbs”.

Arriba Sigmund Freud i canvia el plantejament de la malaltia mental: no és ni “estar posseït, ni la degeneració del cervell”, sinó el conflicte intrapsíquic: aquest és el punt de partida d'una altra manera d'escoltar, de raonar i de descobrir el món mental, el món interior. Freud no era psiquiatre ni psicòleg, era neuròleg i va acabar essent psicoanalista. No va treballar en institucions psiquiàtriques, però va establir una nova manera de pensar en un context social i cultural on la filosofia començava a reflexionar sobre el món íntim. Freud va ser un dels primers a tenir-ho en compte i va decidir desenvolupar aquesta noció de món intern.

Amb el desenvolupament de la tecnologia a les societats occidentals i el descobriment dels neurotransmissors, es crea la il·lusió, en alguns sectors de la cultura, que els trastorns psíquics es poden curar amb la química. La bioquímica del cervell és una realitat, però és una realitat parcial; el psiquisme

no es pot explicar per mitjà de la química, perquè aquesta última varia i es transforma amb la paraula. Hi ha molts exemples: “si em parles amablement, augmenta la secreció de serotonina i dopamina, mentre que si em parles de manera desagradable o de mala manera augmentarà la secreció de substàncies relacionades amb l’estrès, com l’adrenalina, el cortisol, les catecolamines, o substàncies que tenen a veure amb l’estat d’alerta”, diu Cyrulnik, i afegeix: “l’estat íntim i la manera com em funciona el cos dependrà de les teves paraules”.

Com neix el concepte de resiliència? A Occident, Freud va ser dels primers a parlar de traumatisme, però des d’un model mecanicista que era el del context cultural de l’època. En aquell moment, per exemple, amb les màquines de vapor i, sobretot, amb els ferrocarrils, es creia que l’excés de velocitat podia provocar traumes psicològics. Durant la Primera Guerra mundial, del 1914-1918, els traumes de guerra eren considerats una debilitat de l’esperit: els soldats desorientats o trastornats eren tractats de traïdors i, a França, molts van ser condemnats i afusellats. Fins i tot a la guerra del Vietnam, quan els soldats nord-americans tremolaven de por, a causa dels horrors viscuts, eren bufetejats per fer-los reaccionar, o bé eren considerats traïdors o simuladors, i en canvi, actualment es parla de la síndrome per estrès posttraumàtic. Tota aquesta introducció és per dir que la nostra manera de pensar o de raonar s’alimenta de tot el que està al nostre voltant: les produccions científiques, la tecnologia, els valors culturals que es transmeten amb la literatura, el cinema, l’art, els assajos psicològics, etc., tot això té un gran rol en la manera com pensem el nostre psiquisme.

El 1973, el premi Nobel de Medicina va ser atorgat a N. Tinbergen per les seves observacions del festeig entre els peixos. La forma de festejar entre mascles i femelles no és atzarosa, sinó que obeeix a un comportament codificat i estructurat per la biologia de la interacció. Abans de l’aparició de la paraula no era el caos, com sostenia Lévi-Strauss, sinó que el nostre món ja estava condicionat per la biologia de les interaccions: “si em parles amb afecte, em sento bé”, “secreto substàncies que em donen benestar”. Amb l’aparició de la paraula, es crea un món mental específicament humà. Si considerem que l’home fa 2.500.000 anys que pobla la Terra i tenim en compte que els lingüistes diuen que fa 300.000 anys que vam començar a utilitzar la paraula, això vol dir que durant 2.000.000 d’anys els humans es comunicaven com els animals, per signes, crits, mímiques, secreció de substàncies, i això permetia coexistir però no crear un món mental. És a partir del moment en què apareix la paraula i, sobretot, el discurs, que a la coexistència s’hi afegeix la creació d’un món mental específic dels humans.

John Bowlby, psicoanalista anglès, es va interessar en l’etologia animal; també va ser membre de la Societat Britànica de Psicoanàlisi, on va ocupar diferents càrrecs. Aquest interès en l’etologia no va ser ben rebut. En aquell moment, en el món psicoanalític dominaven les concepcions dualistes de la ment separada del cos; aquestes concepcions estaven influenciades pel

pensament de Descartes. B. Cyrulnik ens diu que intentarà mostrar que el cos i l'ànima funcionen junts, de la mateixa manera que la vida emocional funciona amb les paraules, la mímica i la gestualitat de l'altre. L'altre és qui, a través de la interacció gestual i expressiva, pot donar confiança, i participa en "com em sento i com em penso jo mateix"; l'altre és coautor del discurs fins i tot sense emetre cap paraula. Bowlby va ser rehabilitat al final de la seva carrera per psicoanalistes francesos i sobretot anglesos. Peter Fonagy s'ha interessat en l'etologia animal i ha col·laborat amb B. Cyrulnik en treballs d'investigació, tot i saber que l'etologia animal només parla d'una petita part de la condició humana. Hi ha el que és específicament humà -la paraula, el discurs, la cultura-, però no es pot oblidar el món preverbal. La prova, diu Cyrulnik en to d'humor evocant F. Rabelais, és que cap bebè no parla així que neix, excepte Pantagruel, el qual, just després néixer va dir: "*à boire, à boire, je veux du bon vin*".

Una altra idea que ara sembla banal però que de fet és revolucionària: la carència afectiva no altera només el desenvolupament dels nens, sinó també el funcionament del cervell. Això no s'entén des de la concepció dualista de Descartes, s'entén quan pensem diferent, quan pensem que les paraules, la mímica i la gestualitat actuen sobre les emocions. Està clar que sense parlar, hi ha interaccions que actuen en el món mental. El procés de resiliència només es desenvoluparà si hi ha una figura que dóna seguretat, una figura d'aferrament que, a través de la relació, aporta la possibilitat d'un vincle segur. El psicoterapeuta ha de convertir-se en una base de confiança, igual que ho van ser els pares. Hi ha estudis experimentals que mostren que és la mare qui deixa les primeres empremtes en el fill. La primera figura d'aferrament, reprement la idea de Freud, és la mare, i després, el pare. Durant les darreres setmanes de l'embaràs, es filtren les altes freqüències de la veu de la mare, mentre que les baixes freqüències, transmeses pel cos, a través del líquid amniòtic, es registren en la memòria del fetus. Això fa que el bebè reconegui la veu de la mare durant l'hora que segueix al naixement, però no reconeix ni la veu del pare ni la d'altres dones i gira la mirada només cap a la mare; així es teixeixen els primers vincles. Si el bebè és abandonat, la resiliència, que podem definir com la capacitat de recuperació d'un desenvolupament normal després d'haver patit un traumatisme, es posarà en marxa de nou després d'una agonia psíquica.

Un cop definida la resiliència, el que és més complicat és detectar els factors que entren en joc: podem parlar de factors biològics, com la mare que parla i que impregna la memòria del cervell; de factors afectius, com els braços que acullen quan el bebè sent pena o malestar; dels factors culturals, els discursos de l'entorn que desencadenen emocions en funció del que diuen: si es diu que sóc superior pel meu color de la pell puc sentir-me fort i poderós, si es diu que sóc inferior per ser d'un país estranger, em sentiré completament diferent. D'aquí la importància d'un treball en equip, pluridisciplinari, compost per psicòlegs, sociòlegs, biòlegs, artistes. Actualment això és molt recomanat en el camp de la investigació, però no sempre ha estat així; fa 40 anys no ho era.

Les crítiques més dures envers Bowlby van venir de la gran antropòloga nord-americana Margaret Mead, que, l'any 1958, deia que els nens no necessiten afecte, que això era un invent dels homes per impedir que les dones s'incorporessin al món del treball. En aquesta línia, l'any passat, a la UNESCO, a París, una historiadora va presentar un treball molt interessant i de conclusions sorprenents. Era un estudi fet amb nens fills de republicans espanyols i víctimes de la Guerra Civil. Es van fer tres grups per estudiar la resiliència en cada grup. Els del primer grup, eren nens exiliats a França amb els pares, i sabem que en un primer moment els pares van ser mal acollits i van anar a camps de refugiats; els nens llavors manifestaven ansietat i se sentien desgraciats. Quan va acabar la guerra, en un segon temps, els pares van ser millor acollits a França, aquestes famílies es van poder integrar al país, llavors els nens van aprendre la llengua i, sense oblidar el patiment passat, van reprendre el seu procés de desenvolupament. El segon grup estava integrat per nens que van ser adoptats per famílies mexicanes, famílies molt acollidores. En aquest cas, els processos de resiliència es van posar en marxa immediatament malgrat tots els traumatismes, la separació dels pares, el canvi de país i la guerra. O sigui que la recuperació en el grup de nens que van ser adoptats a Mèxic va començar des del primer moment i, per tant, va ser més ràpida que la dels nens que van anar a França amb famílies en situació molt desgraciada en els camps de refugiats. El tercer grup eren nens que van anar a l'URSS; la historiadora va presentar vídeos on els nens cantaven en rus i en espanyol, es mostrava l'orgull d'aquests nens -més dels nens que de les nenes-, que eren tractats com a herois en el país d'acollida. Aquests nens, en realitat, van desenvolupar una resiliència aparent, però falsa. L'URSS els va utilitzar com a nens soldats i durant la Segona Guerra mundial els va enviar a Leningrad, on van trobar la mort o van acabar molt pertorbats. Així, doncs, podem parlar de l'excel·lent resiliència en el grup que va anar amb famílies acollidores a Mèxic, afavorits per la mateixa llengua i per una cultura més pròxima; del bon desenvolupament de la resiliència a França, un cop passat el primer temps als camps, quan les famílies van tenir la possibilitat d'integrar-se al país; i la catastròfica o nul·la resiliència del grup de nens destinats a l'URSS.

L'any 1947 Anna Freud i René Spitz es preguntaven per les diferents evolucions dels nens orfes víctimes de la Segona Guerra mundial a Londres, uns 200.000, es calcula. Aquests nens van ser col·locats en diferents institucions en funció dels llits de què disposaven. En algunes d'aquestes institucions hi havia pocs nens que desenvolupessin síndromes posttraumàtiques, mentre que d'altres, especialment en una que van estudiar de prop, els nens desenvolupaven greus problemes psíquics, com trastorns del desenvolupament, anaclitisme, hospitalisme. Aquest estudi va ser publicat amb el títol de "*Première année de la vie de l'enfant*", per l'editorial Payot, a París, el 1947. Aquests nens aïllats i privats d'afecte utilitzen el seu propi cos com a alteritat. Si no hi ha alteritat, no hi ha tutor de resiliència. Són nens que es fan mal a ells mateixos, es mosseguen, es donen cops, giren sobre si mateixos, per sentir-se vius. Fan com els autistes sense ser-ho.

Freud va estudiar la sexualitat de les anguiles i va mostrar que canvien de sexe en envellir. Així, la sexualitat seria d'entrada una construcció biològica progressiva, després psicològica, progressivament i, al final, la sexualitat es constitueix segons els aspectes socials, culturals i religiosos. Lacan també es va interessar en els peixos per articular la seva teoria sobre el real i l'imaginari.

Evocant un estudi amb primats, macacos privats de la mare (ara ja estan prohibides aquestes investigacions, però no era així als anys 50 del segle XX), Cyrulnik explica que aquests macacos, si tenen por, prefereixen agafar-se al peluix substituït de la mare que al biberó, és a dir, que devien trobar més seguretat en el contacte sensorial cos a cos amb quelcom tou, que en l'alimentació, contràriament al que pensava Freud. Això mateix els passa als bebès, que necessiten aquest contacte amb el cos de la mare, amb el del pare o amb el d'un substituït per sentir-se segurs i alleujar el seu malestar quan tenen por o estan alterats. D'altra banda, alguns psicoanalistes com Jenny Audry i altres, es van interessar en l'etologia i van anar a estudiar a la clínica Tavistock de Londres per valorar si el mètode d'observació emprat en etologia podia ser pertinent per als bebès humans. El 1981, David Hunter Hubel i Torsten Wiesel van rebre el premi Nobel pels seus estudis del processament de la informació en el sistema visual. En aquests estudis es va veure que uns gatets als quals tapen l'ull dret des de l'inici, quan més endavant moren i se'ls fa l'autòpsia, mostren una atròfia a la zona occipital esquerra del cervell, i si l'ull tapat és l'esquerre, la zona atrofiada és l'occipital dreta del cervell. Així, doncs, van demostrar que el cervell dels mamífers s'esculpeix amb el mitjà extern; l'arquitectura del cervell depèn del mitjà.

Els nens dels orfenats de Romania, a l'època de Ceaucescu, van viure en condicions d'aïllament emocional. Aquests nens aïllats reaccionen a una emoció amb l'autoagressió. Quan s'ha produït aïllament precoç, cada cop que anys després hi ha una forta emoció, les persones s'autoagrediran. Estudis fets a països del nord d'Europa que han posat en marxa mesures socials que tenen en compte les teories de l'aferrament, mostren els resultats d'una millor atenció als bebès per part dels pares: es veu que augmentant el període de baixa materna o paterna fins als 3 anys, essent la parella parental qui decideix qui dels dos es queda a casa (en la major part dels casos encara són les dones, però la corba dels homes és ascendent) i avaluant el que passa al cap de 10 o 15 anys, s'observa que hi ha un 1% d'analfabets davant del 16% a França, una disminució del 40% de suïcidis d'adolescents, una disminució de la psicopatia, una disminució d'entre el 50 i el 60% dels Trastorns Límits de la Personalitat. Aquests nens, que han viscut relacions segures des de l'inici, sense una separació precoç dels pares, quan arriben a la paraula ja disposen d'un vincle d'aferrament segur i, més tard, en els moments d'estress de la vida, seran capaços d'afrontar els problemes des de la confiança que els aporta el vincle establert, i sabran com fer front a la situació per resoldre-la. Els nens traumatitzats per l'aïllament durant els primers mesos de vida, sigui per una

malaltia, un accident, la violència conjugal, la precarietat social, guerres, etc., mantenen traces de vulnerabilitat.

B. Cyrulnik menciona estudis fets amb neuroradiòlegs, que han “fotografiat” les alteracions del cervell provocades per l’aïllament sensorial o per les falles afectives, i mostra neuroimatges del cervell així com alguns esquemes del cervell. El més destacable d’aquests estudis és l’alteració del lòbul prefrontal. El lòbul prefrontal necessita ser estimulat per desenvolupar-se. Les neurones consumeixen energia que obtenen de la glucosa, l’ordinador transforma l’energia en color i és el color el que queda registrat en la neuroimatge. Els nens que han patit aïllament precoç adquireixen una vulnerabilitat neuroemocional i, per exemple, el primer dia d’escola pot ser viscut amb por o com un traumatisme. Els nens que tenen confiança en ells mateixos, tindran por el primer dia, però després estaran contents de trobar els companys i d’aprendre. La reacció dels nens serà oposada, en una mateixa situació, segons si han adquirit seguretat a través del vincle o si han estat aïllats els primers mesos de vida. Alguns han adquirit factors de protecció, i d’altres, factors de vulnerabilitat. Aquest és un raonament sistèmic que s’oposa al pensament cartesià.

Els primers a descriure-ho van ser psicoanalistes com Anna Freud i d’altres, tal com ja hem comentat. En el context de la guerra, la manca d’atenció materna es donava per les desgràcies viscudes per la mare en aquesta situació. No són les mares, sinó les desgràcies que afecten la mare el que entra en joc i dificulta la criança: les malalties, la violència conjugal i, en la major part dels casos, circumstàncies socials adverses. La situació de precarietat social fa que els pares estiguin menys disponibles per jugar, per riure, poden estar absorbits per les seves pròpies preocupacions i llavors és quan el niu sensorial s’empobreix, els pares deixen de ser uns bons tutors de resiliència. Un niu afectiu i sensorial empobrit no pot afavorir el desenvolupament del nen.

Tot això ha estat estudiat i oblidat. No es poden extrapolar els mètodes de treball; la investigació psicoanalítica no és el mateix que la investigació de laboratori. En etologia animal s’estudia la semiologia comportamental. Actualment sabem que les paraules actuen sobre les emocions i, gràcies a la tecnologia, comencem a comprendre com incideixen en el cervell. Un estudi molt interessant va ser dut a terme a Londres per una neuroradiòloga que va tenir la idea genial de fer una investigació amb els taxistes de la ciutat. A Londres, per obtenir la llicència de taxista, els candidats han de començar fent circuits per la ciutat en bicicleta, han d’aprendre’s els carrers i després obtenen la llicència. Abans d’emprendre una ruta, han de fer un esforç per representar-se-la mentalment, és un treball de representació de la imatge. Cinc mesos després, els estudis de neuroimatge mostren que el circuit límbic s’ha hipertrofiat pel treball mental continu, s’hipertrofen els circuits de memòria de l’hipocamp. El mateix estudi fet amb conductors d’autobús que fan circuits rutinaris i que no han de fer un treball de representació d’imatge, mostra que al cap de cinc mesos la neuroimatge dels circuits límbics no ha variat.

A Montreal s'han fet uns altres estudis amb població afectada de Depressió Major. Es fa un estudi de neuroimatge cerebral el primer mes i un altre al cap de cinc mesos. S'organitzen tres grups de població: un grup de població sense depressió, una segona població afectada de Depressió Major, que accepta fer un treball d'elaboració psicològica, i una tercera població amb Depressió Major que no accepta rebre tractament psicològic, però que sí que accepta passar pel mateix estudi de neuroimatge. En el primer grup no hi ha cap diferència entre el primer o el cinquè mes. En el segon grup s'observa atròfia del sistema límbic al començament i la desaparició de l'atròfia al cap de cinc mesos de treball d'elaboració psicològica. El treball d'elaboració psicològica hipertrofia el sistema límbic i millora l'autocontrol de les emocions. El tercer grup presenta una atròfia el primer mes que es manté al cap de cinc mesos.

En pacients afectats de Trastorn Límit de la Personalitat, es troben atrofies dels lòbuls prefrontals i trastorns de l'amígdala. El treball d'elaboració és molt complex en aquests pacients. No controlen les emocions. Són pacients molt difícils per als terapeutes, si bé aprenen a través de l'elaboració afectiva més que de la intel·lectual i poden progressar molt. A través de la paraula aniran elaborant les emocions; la paraula té una funció més afectiva que informativa. Veurem els canvis en el temps. Es poden fer resilients si es donen les condicions de seguretat emocional, si es fa el treball per mitjà de la paraula i si hi ha concordança amb el relat cultural.

La psicoanàlisi es va interessar per l'etologia i va tenir lloc un congrés a Copenhaguen els anys 50, però aquest plantejament va caure en desús potser per l'arribada dels psicofàrmacs en el mateix període; els medicaments ajuden però no resolen. És l'elaboració el que modifica la manera de percebre el món i, per tant, de socialitzar i controlar les emocions.

Als anys 50 es feien estudis amb primats que, com hem dit, actualment estarien prohibits. Els primats aïllats sensorialment i emocionalment només presenten una activitat centrada en ells mateixos. Quan arriben a l'adolescència tenen un problema de socialització, se senten atrets per una femella però són incapaços d'aparellar-s'hi, poden autoagredir-se o agredir la femella. Un estudi fet per Fonagy amb adolescents agressors sexuals va mostrar que un 90% havia patit aïllament precoç els primers mesos de la vida. La neuroimatge i la psicoanàlisi concorden: no es poden fer estudis experimentals ni amb primats ni amb nens, però els veterinaris diuen que tot mamífer que pateix aïllament precoç, té problemes cerebrals, problemes comportamentals i, més endavant, sexualitat agressiva.

En psicoanàlisi, hi ha la transferència: tot el que s'elabora a la sessió és a través de la transferència. És un treball d'elaboració que passa per la paraula i modifica el cervell, modifica la manera de percebre el món i, sobretot, el món imaginari. Però si pensem en un nen que ha patit un trauma, sabem que quan es faci gran, només podrà parlar del trauma en funció del relat cultural. Aquí B. Cyrulnik evoca la situació a l'Orient Mitjà i la tragèdia que suposa la

desestructuració social. Menciona situacions, com la violació sistemàtica de les dones com a arma de guerra per l'efecte destructor que té sobre la cultura i la societat. En aquestes situacions no hi ha resiliència possible o, en tot cas, és molt difícil. La resiliència és possible quan el que diu el subjecte concorda amb el relat social. La situació d'una dona que ha estat violada és molt diferent si es troba envoltada de la família i els amics, que reconeixen el trauma que ha viscut, de la d'una dona violada en una cultura que la considera bruta i indesitjable. Quan el relat social no concorda amb l'experiència viscuda, el procés de resiliència té lloc amb molta dificultat.

Per acabar, Cyrulnik expressa el seu reconeixement a Freud pel seu descobriment del món intern, i també perquè es va interessar en l'etologia. Evoca R. Spitz, perquè a la bibliografia del seu llibre "Primer any de la vida del nen", hi ha vint-i-nou referències a treballs d'etologia. Però cal no oblidar que per continuar dialogant, cal convidar filòsofs, psicòlegs, artistes...

Aquest text és un resum extens de la conferència, però que no pot incloure els matisos, el sentit de l'humor i de gravetat alhora, que van acompanyar les paraules de B. Cyrulnik. Per cert, ens va recomanar, si no la coneixíem, que visitéssim la casa de Freud, al barri de Hampstead a Londres. S'hi troba una àmplia biblioteca que testimonia l'interès que Freud tenia per la filosofia -contràriament al que es diu a les facultats-, llibres de Schopenhauer i d'altres filòsofs amb anotacions, subratllats, que mostren que els va estudiar en profunditat.

RESUMEN

Boris Cyrulnik, en su conferencia sobre "*Resiliencia y psicoanálisis*", hizo una amplia exposición sobre la resiliencia humana entendida como la capacidad para recuperar un desarrollo normal después de haber sufrido un trauma. El autor habló de diferentes trabajos de investigación con el fin de mostrar la importancia de las primeras relaciones objetales y del establecimiento del vínculo seguro, ya que ambos son la base para el desarrollo de la resiliencia neuropsicológica humana. Su perspectiva es pluridisciplinar y abarca desde el psicoanálisis -con la teoría del apego de Bowlby- a la etología, la psicología, la sociología, la biología y el arte.

Palabras clave: resiliencia, trauma, vínculo seguro, apego

SUMMARY

In his conference on resilience and psychoanalysis Boris Cyrulnik gives a broad elucidation of the development of human resilience, understood to be the individual's ability to recover the capacity for normal development subsequent to having suffered a traumatic experience. The author examines different research studies to illustrate the importance of early object

relationships and the establishment of a secure bond as a base for the development of human neuropsychological resilience. His multi-disciplinary perspective encompasses psychoanalysis and Bowlby's attachment theory, ethology, psychology, sociology, biology and art.

Key words: resilience, trauma, secure link, attachment